

AGİOS ELEFTERİOS (AFKULE) MANASTIRI *Agios Elefterios (Afkule) Monastery*

Fuat DURMUŞ

Arkeolog, Muğla Müze Müdürlüğü, arkeologfuatdurmus@gmail.com, orcid.org/0000-0002-4668-8571

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 11.03.2021
Kabul/Accepted: 23.08.2021

DOI:

10.51592/kulliyat.894833

Anahtar Kelimeler

Fethiye, Afkule, manastır, şapel.

ÖZ

Bu çalışma, Muğla İli, Fethiye İlçesi, Kaya Mahallesi sınırları içerisinde bulunan Agios Elefterios (Afkule) Manastırı'nın mimari ve tarihi incelemesini konu almaktadır. İncelemelerimiz kapsamında manastır kompleksinde tespit edilen 11 mekânın olası işlevi ve tarihsel değerlendirmeleri yapılmıştır. Afkule Manastırı, topoğrafik konumu, yöresel malzeme kullanımı, yapım tekniği ve özgün mimari yerleşim örüntüleriyle kırsal dini mimarinin çarpıcı örneklerinden biridir. Ülkemizin kırsal dini mimarisi üzerine yapılmış çalışmalar ne kadar sınırlıysa gayrimüslimlere ait kırsal dini mimari araştırmalar da bir o kadar yetersizdir. Afkule Manastırı bugüne değin mimarlık ve sanat tarihi açısından bilimsel olarak incelenmemiş, manastır kompleksi de bütüncül olarak değerlendirilmemiştir. Anadolu'da plan şeması veren, sınırlı sayıda manastırdan biri olan Afkule Manastırı'nda gerçekleştirdiğimiz bu incelemenin Anadolu manastır araştırma ve çalışmalarına yeni bir veri sunması, konu hakkındaki bilgilerle katkıda bulunması hedeflenmektedir.

ABSTRACT

This study focuses on the architectural and historical analysis of the Agios Elefterios (Afkule) Monastery located within the boundaries of Kaya District of Fethiye county of Muğla Province. Within the scope of our investigations, possible functions and historical evaluations of 11 sites identified in the monastery complex were made. Afkule Monastery is one of the striking examples of rural religious architecture with its topographic location, use of local materials, construction technique and unique architectural settlement patterns. As much as the studies on rural religious architecture of our country are limited, rural religious architecture studies of non-Muslims are also insufficient. The Afkule Monastery has not been scientifically studied in terms of architecture and art history, and the monastery complex has not been evaluated as a holistic one. We carried out this study in Afkule Monastery, which is one of the limited number of monasteries in Anatolia that has a plan scheme, and it is aimed to provide new data and contribute to the information on the Anatolian monastery research and studies.

Keywords

Fethiye, Afkule, monastery, chapel.

Atıf/Citation: Durmuş, F. (2021), "Agios Elefterios (Afkule) Manastırı", *Külliyyat, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 14(Ağustos), 83-100.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Fuat DURMUŞ, arkeologfuatdurmus@gmail.com

GİRİŞ

Anadolu'nun kırsal mimari araştırmaları genellikle sivil mimari yapılar ile İslâm mimarisini kapsamaktadır. Kırsal gayrimüslim dini mimarisi üzerine yapılan araştırmalar ise son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalarla sınırlı da olsa artmaya başlamıştır (Batur ve Öymen Gür 2005; Tiryaki 2007; Bora 2009; Özkan 2010: 67-87; Anadolu'da Kırsal Mimarlık, 2012; Yiğit Barut 2014; Verim 2015; Aslan 2018; Aktürk 2019; Elyiğit 2020, Özdenizci 2020). Anadolu'nun kırsal gayrimüslim anıtsal mimarisinin ilk sırasını, Hristiyan dini yapılarından şapel ve manastırlar

oluşturmaktadır. Şapeller, yaygın anlamıyla “küçük kilise” olarak bilinen, ilk olarak büyük kiliselerin içerisinde daha sonra yanlarında veya onlardan bağımsız olarak inşa edilen, Hristiyan azizlere ait röliklerin bulunduğu mekânlar olarak kullanılan, zamanla aile mezarlıkları ve dua yerlerine dönüşen yapılardır (Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 1997: III/1722). Manastır ise tek, yalnız manasına gelen Grekçe *monos* kelimesinden türetilmiş ve münzevi hayat tarzını benimseyenlerin (*monachos*) yaşadığı mekânları “*monasterion*” ifade etmek için kullanılmıştır (Gürkan 2003: 558). İslâm tarihi kaynaklarında Hristiyanların şehirlerde bulunan mabetleri *kenîse* ve *bîa* olarak adlandırılırken yerleşim yerleri dışında kalan manastırları ise genellikle *deyr* ve *savmaa* kelimeleriyle anılmıştır (Öztürk 2003: 560). Anadolu manastır ve şapelleri, inanç ve sosyokültürel etkinliklerin sonucunda gelişen kendine özgü mimarileriyle öne çıkmaktadırlar. Anadolu manastır ve şapelleri, tarihi süreç doğrultusunda kırsal alanlarda, önemli yol güzergâhlarında ya da ücra yerlerde, geleneksel, yerel ve çağdaş mimari unsurlarla kurulan, genellikle küçük gruplara hitap eden, farklı plan tiplerinde, sade ve oldukça mütevazı özelliklerde inşa edilmişlerdir.

1. Anadolu Manastır Hareketi

Manastır hareketi, asketizm (*zahitlik*) olarak adlandırılan, inananların temel yaşam tarzlarında gereksinim duydukları hislerin mutlak olarak köreltilmesine, servetten, cinsellikten feragat edilmesine, kişisel ihtiras ve yarışma duygularının yok edilmesine dayanmaktadır (Ahunbay 1997: II/1159). Manastırcılık, Mısır’da ortaya çıkıp Sina Yarımadası’ndan Suriye ve Anadolu’ya yayılmıştır (Watterson 1998: 55). Anadolu, erken dönemlerden itibaren, özellikle Orta Bizans Dönemi’nde Bizans manastırcılığının merkezi konumundadır. Orta Bizans Dönemi’nde, Bizans manastırcılığının temel tanım ve çerçevesi gerçek anlamda çizilmemiştir. 9. yy. sonunda, manastır sisteminin nasıl olduğuyla ilgili kesin tanımlar olmadığı gibi sürdürülen gelenekler de oldukça karışıktır (Tiryaki 2007: 54). 10 ve 11. yy’da çeşitli manastır sistemleri¹ ortaya çıkmış (Morris 1995: 33-34); manastırlarda uygulanan sistemler ve bu sistemlerin ritüelleri ile yaşama biçimleri, Manastır yapılarının plan ve mimari bağlantılarını şekillendirmiştir. Manastır hayatını kilise otoritesiyle bağlantılı hale getirerek düzenleyen Aziz Pachomius’un (MS. 290-346) cemaat modeli, Anadolu’da (*Kapadokya*) Aziz Basil (MS. 330-379) öncülüğünde geliştirilmiştir (Gürkan 2003: 559). Yarı lavra, yarı koinobion karışımı manastırcılık, Batı Anadolu’nun kutsal kabul edilen dağlarında gelişmiş ve yayılım göstermiştir. 10. yy’ın başlarındaki yazılı kaynaklarda Anadolu’daki İda (*Kaz Dağı*), Latmos (*Beşparmak Dağları*), Kyminas (*Bithynia ve Paphlagonia sınırları içerisinde olduğu düşünülse de yeri*

¹ Lavra Tipi Manastırcılık: “Kilise ve yemekhaneden oluşan bir çekirdeğin etrafında şekillenen ve bir başmünzevinin rehberliğinde hareket eden, küçük hücrelerde zamanının büyük bir çoğunluğunu yalnız ibadet etmekle geçiren topluluklar, lavra olarak adlandırılmaktadır (Talbot; Kazhdan, 1991: 1190).

Koinobion Tipi manastırcılık, adını Yunanca *koinos bios*, yani ortak yaşamdan alan, etrafını bir çevre duvarının sardığı bir grup binada, başkeşişin (*Begumenos*) yönetimi altında, toplu ve bireysel ibadetlerle ortak üretim esasına dayalı oluşumlardır (Talbot, 1999: 164).

Kharistike Sistemi, 10. yy’ın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Manastır yönetiminin sivil şahıslara (*kharistikarios*) devredilerek sürdürülebilir olmasını kapsayan bu uygulama zamanla amacından saparak kilise ve manastırlar için gerçek bir tehdide dönüşmüş ve manastır otoritelerinin büyük tepkisini toplamıştır. İlk olarak harap durumdaki manastırlar, bağışta bulunan zengin şahıslara devredilerek onarılıyor veya tekrar inşa edilerek iktisadi olarak idare ediliyorlardı ancak zamanla böyle bir ihtiyacı olmayan manastırlar da kharistikariosların idaresine geçmeye başlamıştı (Delehaye, 1948: 156). Bu durumu engellemek adına tipikonlarda (*Manastır kurucularının belirlediği kurallar, manastır vakfiyesi.*) manastırların bağımsız birimler oldukları vurgulanarak kharistikariosların olası tehditleri savuşturulmaya çalışılmıştır.

kesin olarak belli değildir.), Mykale (*Priene üzerindeki Samsun Dağı*), Auksentios (*Kayış Dağı*) ve Olympos (*Uludağ*) kutsal dağları, manastır faaliyetlerinin sürdürüldüğü yerler olarak gösterilmiştir (Tiryaki 2007: 55). Güneydoğu Anadolu’da ise Mardin’in dağlık doğu bölgelerinde Tur Abdin “*Tanrı Hizmetkârlarının Dağları*” olarak anılan Süryani kültürel mirasıyla şekillenmiş dini ve sivil yapıların mekânsal düzenlemeleri, tarihsel bir dizge üzerinden günümüze kadar gelebilmiştir (Sami; Karakaş, 2016: 696). Anadolu manastırlarının çoğu yıkılıp yok olmuş ya da henüz tespit edilememiştir. Kapadokya havzasında açık avlulu ve trapezalı (*refektorium*) olmak üzere iki grupta incelenen manastırlar ise kayaya oyulmuş ya da ana kaya ile birlikte taştan duvarlarla şekillendirildiklerinden yani monoblok özellikleri sayesinde günümüze gelebilmişlerdir (Rodley 1985: 160; Gough 1964).

Batı manastır hayatını tanzim eden ve mimari programının esasını teşkil eden Nursialı Benedict’in (yık. 480-547) 529 yılındaki nizamnamesi doğrultusunda hazırlanmış ilk manastır planı olan Saint Gall Planı, ne tür binaların ideal bir manastırı oluşturabileceğine ve binaların birbiriyle olan bağlantılarının nasıl olması gerektiğine ilişkin esasları belirleyen bir plandı (Kingsley, 2003: 351). Aziz Basil regula’sı ise Doğu manastırlarının mekân düzenlemesi ve bina programlaması konusunda açık değildi (Ahunbay 1997: II/1159). Manastırların kurulduğu alanlar (kentsel-kırsal) manastır bina programını belirlese de biçim ve mekân düzenlemesi belirsizdir. Örneğin kent içi manastırlarda, zanaat (*sepetçi, çömlekçi, takunyacı vb.*), kitap illüstrasyonu ve el yazma eserlerin çoğaltılması gibi atölyelere rastlanırken; dış dünya ile ilişkisi daha zayıf olan kırsal alanlardaki manastırlarda ise bağcılık, zeytincilik, bahçecilik gibi zirai üretime dayalı iş kolları gelişmiş; yerleşim ve mimari planlamaları da bu doğrultuda dönüşmüştür. Anadolu kırsal Hristiyan dini mimarisinde manastırlar, etrafı duvarla çevrili merkezi ana kilisenin “*katholikon*” bulunduğu bir avlu etrafında yerleşmiş keşiş odalarından, şapel ve diğer yapı gruplarından oluşmaktadır.

2. Afkule Manastırı

Afkule Manastırı, Fethiye İlçesi’ne bağlı Kaya Mahallesi’nin batısında yer almaktadır “Şekil 1-2.”. Manastır ve çevresi 2012 yılında Muğla Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından I. derece arkeolojik sit alanı ve I. grup korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Alan, 1/25000 ölçekli haritalarda Akkula Mağarası olarak geçmektedir. Afkule Manastırı, Kayaköy jeolojik formasyonundaki gri-külrengi dolomitik kireç taşlarının doğal boşluklarından faydalanılarak, yerel taşlarla örülerek kapatılmış kilise ve değişik amaçlarla kullanılmış küçük mekânlardan, sarnıç ve şapellerden ve bağımsız yaşam alanlarından oluşmaktadır.

Şekil 1: Afkule Manastırı Lokasyon Haritası

<https://www.yerbilgisi.com/mugla-fethiye-harita/harita1b-35ec/>

Afkule Manastırı, denizden 245 m yükseklikte kalker bir kayalığın batı yamacında, denizden kuş uçuşu 230 m uzaklıktadır. Afkule Manastırı'na gitmek için Kaya Mahallesi'nden Gemile Koyu'na giden asfalt yoldaki Afkule Kamping'in batısındaki orman yoluna girmek gerekmektedir. Oldukça bozuk, stabilize bu orman yolu 950 m sonra araç trafiğine kapanmaktadır. Afkule Manastırı'na ulaşım bundan sonra yaklaşık 870 m'lik küçük bir patikadan sağlanmaktadır. Patikanın büyük bir bölümü boşluklu kapalı ormanla çevrilidir. Patikanın kuzeyinde, patikanın bir bölümüne paralel olarak eşlik eden Akkula Deresi bulunmaktadır. Akkula Deresi günümüzde mevsimlik bir dere özelliğinde olup daha çok sel yatağı niteliğindedir. Patikanın en büyük risk potansiyelini Afkule Manastırı'na inen yamaç oluşturmaktadır. Yamaç boyunca bazen zikzaklar şeklinde, bazen de dik açılarla inen bu yolak, küçüklü büyüklü basamaklar, kaba toprak ve taşlardan oluşturulmuştur.

Şekil 2:

[\(https://slowtravelguide.com/af-kule-monastery-long-distance-footpath/\)](https://slowtravelguide.com/af-kule-monastery-long-distance-footpath/)

Patikada ilk karşılaşılan kültür varlığı, patikanın batısında, Afkule Manastırı'nın bulunduğu yamacın üst kısmındaki sırta yer alan 1 nolu yapıdır "Şekil 3.". Yapı doğu-batı doğrultulu, dikdörtgen planlı, kesme blok kireç taşlardan yapılmıştır. Yapının iç mekânındaki kuzey ve güney duvarında karşılıklı olarak yapılmış, dört sağır kemer bulunmaktadır. Yapı gerek yapım tekniği gerekse mimari özelliği açısından Afkule Manastırı'na oranla daha erken bir döneme aittir. Yapı çevresindeki ve iç mekânındaki moloz yığınları, yapıyı ziyaret ve dolaşım açısından tehlikeli kategorisinde değerlendirmemize neden olmuştur.

Şekil 3

Patikanın Afkule Manastırı'na doğru inmeye başladığı noktanın güneyindeki 2 nolu yapı, yan yana iki sarnıçtan oluşmaktadır "Şekil 4.".

157

Şekil 4

Zemin seviyesindeki ilk sarnıç, topoğrafik yapıya uygun olarak yapılmış olduğundan doğu ve batı kısımları farklı kottadır. Düz dam şeklindeki üst örtüsüyle batı ve güney duvarlarında moloz taşlar kullanılmışken, kuzey ve doğu bölümünde ana kayadan faydalanılmıştır. Zemin seviyesindeki sarnıcın havalandırma bacası bir kontrplak parçasıyla kapatılmıştır. Bu zemin seviyesindeki sarnıcın güneyinde, dikdörtgen şeklinde, doğu batı doğrultulu,

büyük bir bölümü günümüze ulaşamamış beşik tonozlu, yığma moloz taşlardan yapılmış ikinci sarnıç yer almaktadır “Şekil 5.”.

Şekil 5

Afkule Manastırı'nın giriş kapısının doğusunda bulunan (3 Nolu Mekân) hücre şeklindeki yapının “Şekil 6.” kuzey cephesini manastır çevre duvarı, doğu cephesini ana kayanın doğal boşluğu, güney ve batı cephesini ise tuğla dolgulu, horasan harçlı, örme taş duvarlar oluşturmaktadır. Giriş kapısının doğramaları ise günümüze ulaşmamış olup kapı açıklığı güneybatıya bakmaktadır. Yapı, bir çeşit keşiş hücresi olacağı gibi konumu nedeniyle bir tür nizamiye olarak da değerlendirilebilir. Ayrıca söz konusu yapının hizmet hayvanları veya hizmetliler için ayrılmış bir bölüm olması da olası ihtimaller dâhilindedir.

Şekil 6

Çevre duvarları manastırların tanımlanmasında belirleyici olan en önemli unsurlardan biridir. Afkule Manastırı'nın bulunduğu topoğrafik yapı, manastırın yalnızca güney ve güneybatı yönünden bir çevre duvarıyla

koruma altına alınmasına neden olmuştur. Doğu batı doğrultulu çevre duvarı, inşa edildiği topoğrafyaya uygun olarak güneybatıya doğru kıvrılmakta ve burada bulunan küçük bir kapı açıklığıyla sonlanmaktadır “Şekil 7”. Güney çevre duvarı, tuğla dolgulu, horasan harçlı, gri kireç taşlarından yapılmıştır. Giriş kapısının güneydoğu yamacı istinat duvarlarıyla güçlendirilmiştir. Manastıra giriş, basık kemerli bir kapıdan gerçekleştirilmektedir. Kapının kemer bölümünde ise taş yerine, taşa oranla daha hafif ve kemer inşasını daha da kolaylaştıran tuğla tercih edilmiştir. Kapıdan tek bir basamakla manastır avlusuna girilmektedir. Güney çevre duvarının avluya bakan yüzünde daha belirgin görülen hatıl delikleri, avlunun bu bölümünün bir sundurmayla örtüldüğünü göstermektedir.

Şekil 7

Avluda teraslama sistemiyle oluşturulmuş, kuzey güney doğrultulu geniş sahanlıklar yapılmıştır. Avlunun doğusundaki ana kayanın kuzey köşesinde bulunan doğal kaya boşluğunun güney ve batı kesimleri taş duvarlarla örülerek küçük bir mekân (4 Nolu Mekân) dönüştürülmüştür “Şekil 8.”. Ana kayanın zemin seviyesindeki 4 nolu mekânın giriş kapısı, batıya bakmaktadır. Giriş kapısının yanında (kuzey tarafında) açılan yatay, dikdörtgen bir pencere ile mekân aydınlatılmıştır. Doğal kaya boşluğundan oluşan 4 nolu mekân, doğu batı doğrultulu ayırıcı bir duvarla ikiye ayrılmıştır. Ayırıcı duvar üzerindeki mazgal pencere, ışığın aynı zamanda diğer küçük odaya da ulaşmasını sağlamıştır. Bu mekândaki kaçak kazılarının yarattığı tahribat, yapının gerek planını gerekse de kullanım amacını tespit etmeyi imkansızlaştırmaktadır. Ancak mekânın boyutları, yapının hücre (inziva alanı-çilehane) olarak hizmet vermiş olabileceğini düşündürmektedir. 4 nolu mekânın batı duvarındaki tahribat, 6 nolu mekânın apsisine açılmaktadır.

Şekil 8

Avlunun güneydoğusundaki ana kayanın üzerine doğru çıkan ancak tek bir kişinin kullanabileceği genişlikteki asimetrik taş merdivenlerle iki katlı kaya kilisesine ulaşılmaktadır. Merdivenlerle ulaşılan küçük bir sahanlıkla kilisenin ilk katına (5 Nolu A mekânı) çıkılmaktadır. 5 nolu A mekânı, doğal kaya boşluğunun batı cephesinin taş duvarlarla örülmesiyle oluşturulmuştur. Beşik tonozlu üst örtü sistemi, taş ve kiremitten yapılmıştır. Duvarın kuzey aksında giriş kapısı, kapının üst tarafında ise iki küçük mazgal pencere bulunmaktadır. Mekânın iç bölümünde ince sıva kalıntıları görülmektedir. Alçı sıva kalıntılarının bazı bölümlerinde kiremit rengi ve çivit mavisi boya izlerine rastlanılmaktadır. Mekânın doğu cephesinin kuzey köşesinde üst kata çıkan merdivenler bulunmaktadır. Merdiven basamaklarının yanındaki, dikdörtgen şeklindeki, iki küçük niş, aslında kaçak kazıcılar tarafından duvar cephesinden sökülmüş taş yuvalarıdır. Yapının kuzey cephe duvarının batı köşesinde üçgen şeklinde küçük bir tekne-sarnıç bulunmaktadır “Şekil 9.”.

Şekil 9

Bu küçük tekne-sarnıç, giriş kapısının üstündeki kuzey mazgaldan yönlendirilen yağmur sularıyla doldurulmuştur. Tekne vaftiz teknesi olarak kullanılmış olmalıdır. Bu mazgala ulaştırılan yağmur suları ise ikinci katta bulunan ve

ziyaretçilerin balkon olduğunu düşünüp üzerine çıktıkları küçük sahanlıktan elde edilmiştir. Mekânın güney cephe duvarının büyük bir bölümü ana kayadan oluşmaktadır. Mekânın güney cephe duvarının alt batı köşesindeki havalandırma bacasının, başka bir ifadeyle güney cephe duvarının alt köşesindeki dikdörtgen şeklindeki boşluğun üst kısmına, yakın dönemde, küçük, ahşap bir hatıl yerleştirilerek buradaki ana kaya boşluğu moloz taşlardan oluşan küçük bir duvarla kapatılmış, örülen duvarın üzeri kireçle sıvanmıştır.

İkinci kat, iki farklı birimden oluşmaktadır (5 Nolu B ve C Mekânları). 5 nolu A mekânındaki merdivenler, ikinci katın ilk birimine, 5 nolu B mekânının güneydoğu köşesine çıkmaktadır. İkinci katta bulunan mekânlara daha fazla önem verildiğinden kaya boşluğundaki dört bir cephe; moloz taş, tuğla ve ahşap hatıllarla özenli bir şekilde örülerek simetrik bir mekâna dönüştürülmeye çalışılmıştır. 5 nolu B mekânının doğu cephesinde ikinci birimin ayırıcı duvarı bulunmaktadır “Şekil 10.”.

Şekil 10

Ayırıcı duvarın ana aksında 5 nolu C mekânının giriş kapısı yer alır. Giriş kapısının üzerinde silmeleri çivit mavisine boyanmış bir tahfif kemeri, kemerin üzerinde de bir mazgal pencere bulunmaktadır. Tahfif kemerinin merkezi tahrip edilmiştir. 5 nolu B mekânının batı cephesinde büyük, küçük ve minik olmak üzere üç pencere bulunmaktadır “Şekil 11.”.

Şekil 11

Büyük pencere cephenin merkezi aksındadır. Büyük pencerenin üstünde minik bir tepe penceresi, sol alt köşesinde ise küçük bir niş yer alır. Büyük pencerenin sağında ise yağmur suyu toplama sistemine açılan bir tür servis penceresi görevi gören küçük pencere bulunmaktadır. Pencerenin altında çıkışı kolaylaştırmak adına yüksek bir basamak yapılmıştır. Bu servis penceresi birinci kattaki vaftiz teknesine su sağlayan, horasan harçlı, stukko sıvalı, küçük sahana açılmaktadır “Şekil 12.”.

Şekil 12

5 nolu B mekânının güney cephe duvarının doğu köşesinde küçük bir kemerli niş yer almaktadır. Güney cephe duvarının batı köşesinde moloz taşlardan yapılmış, üzeri sıvalı sekiden geriye küçük bir bölüm kalmıştır. Güney cephe duvarının büyük bir bölümü muhtemelen kaçak kazılar nedeniyle yıkılmış ve ana kaya ortaya çıkmıştır.

Kuzey cephe duvarı yer yer doğal kaya olarak bırakılmıştır. Kuzey cephe duvarının doğu köşesinde dikdörtgen bir niş bulunmaktadır. 5 Nolu B Mekânındaki niş ve pencerelerin üst taşıyıcı sisteminde kullanılan ahşap keresteler ile üzerindeki çiviler yakın döneme aittir. 5 nolu B mekânının üst örtü sistemi yarım beşik tonozludur. Mekânın batı cephesine doğru üst örtü, yerini doğal kayaya bırakmaktadır.

5 nolu C mekânı kaburga tonozludur. Doğu cephe duvarı merkezi apsislidir "Şekil 13-14.". Kuzey ve güney cephe duvarlarında sağır kemerler yer almaktadır. Kaburga tonozda tuğla kullanılmış üzeri alçı sıvayla kaplanmıştır. Kaçak kazı ve tahribatin en yoğun olduğu mekânların başında gelmektedir. 5 nolu A mekânı kilisenin narteksi; B mekânı, kilisenin naosu; C mekânı ise ayırıcı bir duvarla naostan ayrılmış kilisenin apsisi olarak değerlendirilebilir. Kiliseyi boyutları açısından kaya şapeli olarak nitelendirmek gerekmektedir. 5 nolu B ve C mekânlarının duvarları, yerli ve yabancı ziyaretçiler tarafından yazılmış çok sayıda yazı ve grafitiyle tahrip edilmiştir.

Şekil 13

Şekil 14

6 nolu mekân, avlunun kuzeydoğu köşesinde. 6 nolu mekân doğu-batı doğrultulu, tuğla dolgulu, horasan harçlı taş örgülü olup geriye apsis bölümü ve apsinin iki tarafında sağır kemerleri kalmış, tek nefli bir şapeldir “Şekil 15.”. Kuzey ve güney duvarlarındaki sağır kemerlerin içerisindeki fresklerden geriye baş ve hale kontur çizgileri kalmıştır. Bu nedenle fresklerin tanımlanması mümkün değildir “Şekil 16.”. 6 nolu mekânın apsinin üzerinden uzanan beşik tonoz parçası, büyük bir tehlike arz etmektedir. Şapelin güney taraça duvarında kemerli bir niş, bu nişin yanında ise küçük bir parçası günümüze ulaşmış ikinci bir nişin kalıntısı görülmektedir.

Şekil 15

(<https://slowtravelguide.com/af-kule-monastery-long-distance-footpath/>)

7 nolu mekân, avlunun güney köşesinde olup güney çevre duvarına bitişiktir. Doğu-batı doğrultulu, dikdörtgen planlı yapı, beşik tonozludur “Şekil 17.”. Yapının batı cephesi günümüze ulaşmamıştır.

Şekil 17

8 nolu mekân, Afkule kompleksinin avlusundaki en büyük mekândır “Şekil 18.”. Avlunun batısını kuzey güney yönünde neredeyse boylu boyunca kaplayan yapı, girişleri birbirinden bağımsız dört farklı birimden, zemin+birinci kattan oluşmaktadır. Alandaki kot farkı nedeniyle yapının birinci kat birimlerine avludan girilmektedir. Yapının inşasında temel seviyesinde düzgün kesme taş, beden duvarlarında tuğla dolgulu, yığma gri kireç taşı kullanılmıştır. Yapının kullanım evresine ve birimlerinin işlevine göre iç mekânlarında alçı ya da beton sıva kullanılmıştır. Yapının gerçek fonksiyonu hakkında hiçbir bilgi yoktur. Yapının güney cephesinde, bitişik nizamda yapılmış tuvalet, yapıyı yaşam alanı olarak değerlendirmemizi olanaklı kılsa da yapının hangi biriminin yemekhane “Trapeza”, yatakhane, kütüphane, misafirhane “Xenodocheion”, atölye, değerli eşya odası “Skeuphylakion” ya da erzak deposu olarak kullanıldığını belirlemek zordur. Ancak Bizans manastırlarındaki liturjiye uygun olarak kilisenin hemen batısındaki dikdörtgen yapı topluluğu içinde, şüphesiz ki manastırın yemek salonu, erzak deposu ve diğer yaşam alanları bulunmaktadır diyebiliriz.

Şekil 18

(<https://slowtravelguide.com/af-kule-monastery-long-distance-footpath/>)

9 nolu mekân Afkule kompleksinin bulunduğu yamacın en batı ucunda, uçurum kenarındadır. Temel seviyesinde izlenen yapı, boyutları ve konumu nedeniyle hücre özelliği göstermektedir. Ancak konumu yapının gözetleme kulesi olduğunu düşündürse de yapının gerçek işlevi ancak arkeolojik kazılarla belirlenebilecektir.

10 nolu mekân, Afkule kompleksinin güneyinde, büyük bir kaya altı sığınağı içinde yer almaktadır. Manastır çevre duvarının güneybatısındaki küçük kapı açıklığından, yaklaşık 100 m’lik belli belirsiz bir patikayla 10 nolu mekâna

ulaşmaktadır. 10 nolu mekân, sıra dışı özellikte bir sarnıç ile yanındaki depodan oluşur. Sarnıcı sıra dışı kılan unsur, sarnıcın üzerindeki sarkıtlardan damlayan sularla besleniyor olmasıdır. Sarnıç içerisindeki yüksek su seviyesi sarnıcın altında bir su kaynağının olabileceğini de akla getirmektedir.

Sarnıç işlevi olmasa da bu yapının ritüelistik benzer bir örneğine Isparta'nın Eğirdir İlçesi, Bedre Köyü'nde bulunan bir mağaranın tavanındaki iki sarkıtta hasredilmiş inanişta rastlamaktayız. Buradaki sarkıtlar dönemin Hristiyan sakinleri tarafından "Meryem Ana Memesi" olarak isimlendirilmiştir. Günümüzde ise yerel halk arasında sütü kesilmiş emziren annelere bu sarkıtlardan damlayan sular içirtilmekte böylece sütlerinin geleceğine inanılmaktadır (Küçük, 2017: 20). Afkule Manastırı'ndaki bu sarnıçta da Anadolu Hristiyanlığının bir tezahürü şeklinde veya buna benzer bir anlayışta bir geleneğin olup olmadığı şimdilik belirsizliğini korusa da Afkule Manastırı'nın Kayaköy Rum mübâdilleri tarafından aynı zamanda Kolaylıklar Manastırı (*Eukolon - Η Μονή Ευκόλων*) olarak isimlendirildiğini ve Kayaköylü-Levissili gebe kadınların buraya gelerek doğumlarının daha rahat gerçekleşmesi için Aziz Eleutherios'a dua ettiklerini biliyoruz². Ayrıca Afkule Manastırı'nda Paskalya'nın akabindeki ilk çarşamba günü büyük bir panayır gerçekleştirildiği de bilinmektedir.

Kaya şapelinin 1. katında sarnıç olarak hizmet veren tekne şeklindeki su toplama havuzunun bir örneği de buradaki kaya sığınağının kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır. Kaya dibindeki bu tekne ise ana kaya yüzeyinden damlayan suları toplamaktadır.

11 nolu mekân, sarnıcın (10 nolu mekânın) doğusunda, tek nefli, küçük bir şapeldir. Apsis bölümünün bir zamanlar fresklerle süslü olduğu görülen şapelden geriye, apsisin bir bölümü ile apsisin kuzeyindeki küçük kemerli nişi kalmıştır "Şekil 19.". Şapel ve sarnıcın bu iç içe geçmiş şekli nedeniyle, şapelin bir ayazma kilisesi olabileceği ihtimali ortaya çıksa da burada araştırılması gereken önemli bir husus vardır. Sarnıcın toplama sularla değil de zayıf bir ihtimal de olsa kurulduğu yerde doğal bir kaynakla beslenip beslenmediğidir?

Şekil 19

²http://www.conpolis.eu/uploadedNewsletters/newsletter_oiomko_february_2020..pdf.

Manastır yapılarında herhangi bir inşa kitabesine rastlanılmamaktadır. Manastırın yerel piskoposlukların otoritesi altında mı yoksa bağımsız birer birim halinde mi geliştiğini gösteren herhangi yazılı bir kaynağa da tesadüf edilmemiştir.

Afkule Manastırı'nın merkezi ana kilisesi "katholikon" iki katlı bir kaya şapelidir (5 Nolu Mekân). Manastır avlusundaki şapellerin mezar şapeli olarak kullanılıp kullanılmadıkları belirsizdir. Anadolu manastırlarında kökleşme olmadığından diğer bir deyişle Batı manastırlarının temel ilkelerine göre, keşişlerin mekânsal olarak yalnızca bir manastıra bağlı kalmayıp yer değiştirebilmeleri, manastırların uzun ömürlü olmamalarına, mütevazı yapımların dolayısıyla da zamanla terk edilip çürümeye bırakılmalarına neden olmuştur (Doğan 2003: 81).

Paganist inançlardan tek tanrılı dinlere mağaralar, metafizik dünyalara açılan, mitolojik anlatıların, anlamların sarmalıyla kuşatılmış metaforik mekânlardır (Küçük 2017). Kayaya oyma kiliseler ile kagir kiliseler arasındaki temel fark, ilkinin eksiltilecek yani kaya kütlelerinden parçalar alınarak oluşturulması, ikincisinde ise eklenerek, yani yapı malzemelerinin (taş, tuğla; harç) üst üste yerleştirilmesiyle oluşturulmasıdır (Pekak 2009: 198). Afkule Manastırı merkezi ana kilisesi inşa tekniği, ana kaya kütleindeki doğal boşluğun kapatılmasına dayanmaktadır. Manastırda sadece kaya boşluklarının kapatılması yeterli görülmemekle kaya yüzünde bağımsız dış mimari yapıların inşasına da başvurulmuştur. Bu inşa tekniğinin en tanınmış örnekleri Trabzon/Maçka, Sümela Manastırı (Ayrıca bkz. Köse, 2010); Hatay/Antakya, Saint Pierre (Kilisesi) Mağarası (Ege, 2015) ile Mersin/Silifke, Aya Thekla Manastırı gösterilebilir (Polat 2004).

Afkule Manastırı'nın gerek mimari özellikleri gerekse de inşa tekniği göz önünde bulundurulduğunda yapının 19. yy. özellikleri gösterdiği anlaşılmaktadır. Manastır muhtemelen 19. yy'ın başında inşa edilmiş, 20. yy'ın başında ise terk edilmiş olmalıdır. Afkule Manastırı'ndan ayrı birim olan 1 nolu yapı ise Geç Roma-Erken Bizans Dönemi özelliğindedir. Manastırdaki mimari yapıların anıtsal olmaktan uzak boyutları, sade ve basit inşa teknikleri bu kompleksin köklü bir manastır olmadığını, daha çok yerel hizmete yönelik faaliyet gösterdiğinin işaretidir. Bu bağlamda Afkule Manastırı'nın kuruluş ve gelişim izlerini Osmanlı Dönemi içerisinde aramak gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin kilise ve manastır politikaları incelendiğinde, Islahat Fermanı'nın ilanına kadar yeni kilise ve manastır yapımına izin verilmediği³ ancak çeşitli ferman ve inşaat ruhsatlarıyla da kilise ve manastırların kurulabildiği görülmektedir⁴. Islahat Fermanı'yla birlikteyse mevcut kilise veya manastırlarda genişletme veya yükseltme yapmaksızın aslına uygun olarak tamir edilebildiği, tekrardan inşa edilmesi gereken durumlarda ise sultanın onayına ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Mekri Karyesi'nde ruhsatsız olarak yapımına başlanılan bir kilisenin Islahat Fermanı'na uygun olarak 1884 tarihinde inşaatına izin verilmemiştir⁵. Afkule Manastırı'nın vakıf malı olduğu düşünüldüğü takdirde ise konunun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan vakıflarının kuruluş ve gelişimiyle irdelenmesi gerekmektedir. Osmanlı Dönemi Hristiyan vakıflarını üç grupta incelemek mümkündür. Birinci grup önceki yönetimlerden devralınan yani evkâf-ı kadime olarak adlandırılan gayrimüslim vakıflarıdır.

³ Kilise ve manastır inşasını yasaklayan Ahidname-i Hümayun metni için ayrıca bkz.: İskender Yanko Hoçi. (1330/1914). Galata'nın Osmanlılara Teslimi. *Tarih-i Osmâni Encümeni Mecmuası*, (25), 52-53; Şakiroğlu, M. (1983). Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri. *Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV, 211- 22.

⁴BOA.C.ADL. 18/1071 (H.29.R.1174/M.08.12.1760); BOA.DH.TMIK.M.. 210/60 (H.07.L.1323/M.05.12.1905).

⁵ BOA.HR.TH.. 54/15 (H.08.M.1302/M.28.10.1884).

İkinci grup gayrimüslim vakıf malları, Osmanlı tebaası Ortodokslarına İslâm hukuku çerçevesinde mirî arazinin temliki suretiyle kurulan evkâf-ı irsâdiyyelerdir. Üçüncü grup ise hayır sever Hristiyanların kendi mülklerinden ayırdıkları mallarla tesis ettikleri vakıflardır. Ancak H. 1231/ M. 1816 tarihli bir fermana göre, Divân-ı Hümayûn, Esbak Şeyhü'l-İslâm Dürrizâde Abdullah Efendi'nin (1812-1814) verdiği bir fetvaya dayanarak, 1816 tarihinden itibaren manastır veya kilise fukarâsı için nükuttan (nakitten) başka; mülk, ev, dükkân, bahçe, tarla ve çiftlik gibi gayrimenkul akarların vakfedilmesi yasaklanmıştır. Bazı istisnaları görülmekle birlikte, bu uygulamanın 16 Şubat 1912 (1328) tarihli "*...Kanûn-ı Muvakkat*"a kadar sürdüğü anlaşılmaktadır (Alkan 2009: 97-98). Osmanlı Devleti'nde Evkaf Nezareti kurulduktan (1826) sonra vakıfların her biri müstakil vakfiyelerince, vakfiyeleri olmayanlar da eski temayüllere göre, ayrı hükmî şahsiyetler olarak yönetiliyorlardı. "*Evkaf-ı kadime*" ve "*Evkaf-ı irsâdiyye*"nin bir bölümü haricinde kalan diğer vakıflar üzerinde hükûmetlerin doğrudan bir müdahalesi olmuyordu. Evkaf Nezareti gayrimüslim vakıflarını denetim altında tutmak için 1882 (H.1300) tarihinde Esas Defterlerine benzeyen "*Evkaf-ı Hristiyan*" adını taşıyan defterler tutmaya başlamıştı (Alkan 2009: 98). Kilise Defterleri'ndeki⁶ fermanlarda kilise ya da manastırların nereye, hangi ölçülerde (*yükseklği, genişliği, duvar kalınlığı, kaç kapılı ve kaç pencere* vs.) olacaklarına, nasıl yapılacaklarına (*ahşap, kagir vb.*) değinildikten sonra, ihtiyaç duyulan masrafın nerelerden temin edileceği belirtilmektedir (Güler, 1998: 160-161). 1562 yılında Mekri Kazası'nda 70 adet vakıf bulunmaktadır (Yiğit; Karayumak: 2012: 21). Mekri Kazası vakıfları arasında herhangi bir manastır kaydına rastlanılmamaktadır. Afkule Manastırı'nın bulunduğu bölgeye en yakın Hristiyan yerleşimi, Kaya Köy'dür (Levissi-Elvis Karyesi). Osmanlı Dönemi'nde Elviz Köyü gayrimüslimlerinin İstanbul Rum Patrikliği ile Antalya metropolitliğine bağlı oldukları kısa bir dönem de Isparta metropolitliğine ilhak edildikleri bilinmektedir (Yiğit; Karayumak, 2012: 54).

Manastır vakıflarının Osmanlı Dönemi kayıtları Hurûfât Defterlerinde, Kadı Sicillerinde-Şer'iyye Sicillerinde tutulmuştur. Ancak Meğri Şer'iyye Sicillerinde (Mutlu, 2000; Karayılan, 2000), Hurûfât Defterlerinde (Arıcı, 2014) veya Aydın Vilayet Sınamelerinde (Konukçu, 2017) Afkule Manastırı vakfına ilişkin bir kayda rastlanılmamaktadır. Ancak Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası'nın H. 1328/M. 1910 tarihli Makri, Köyceğiz, Ovacık ve civarı haritasında⁷ Afkule manastırının bulunduğu yerde *Âyos Lefteryos Manastırı* adına yer verilmiştir "Şekil 20".

⁶ 980 numaralı Bâb-ı Âsafî Defterleri Kataloğu'nda A.DVN.KLS. koduyla "Gayr-i Müslimlere Ait Dinî ve Hayrî İşler Defteri" başlığıyla 930 genel numarada kayıtlı ve H. 1237/M. 1822 tarihli 16 sayfalık 1 adet Kilise Defteri parçası mevcuttur. 989 numaralı "Divan-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu'nda kayıtlı H. 860-1340 /M. 1456-1922 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 10 adet Kilise Defteri mevcuttur. Bu seride 8, 9 ve 10 numaralı defterler "Kamâme" adıyla kayıtlıdır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2017: 46).

⁷ BOA.HRT.h..1751 (H.04.Ra.1331/M.13.03.1913).

Şekil 20

Yine Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası tarafından basılan 1/200.000 ölçekli harita paftasında *Âyos Lefteryos Manastırı* görülmektedir⁸. Bu iki haritanın aksine 20. yüzyıl öncesine ait yerli ya da yabancı haritalarda ise Afkule Manastırı'nın gösterimine rastlanılmamaktadır. Bilinen yazılı kaynaklarda ya da Osmanlı Arşiv Belgeleri'nde Afkule Manastırı'nı konu edinen veya inşa ruhsatını içeren yazılı bir belgeye ise henüz tesadüf edilmemiştir.

SONUÇ

İnşa kitabesi bulunmayan Afkule Manastırı, muhtemelen 19. yüzyılın başında kurulmuş, tabii kaya boşluklarının kapatılmasından ve kaya sathındaki bağımsız mimari yapılar topluluğundan oluşmaktadır. Afkule Manastırı'nın mimari düzenlemesi, koinobion tipi manastır özellikleri göstermektedir. Manastır yerleşkesi, topoğrafik konumu nedeniyle güney ve güneybatıdan bir çevre duvarı ile kuşatılmıştır. Manastır çevre duvarı içerisinde: hücre olarak kullanılmış olması muhtemel 4 nolu mekân; merkezi ana kilise 5 nolu mekân; mezar şapeli olup olmadığı belirlenemeyen 6 ve 7 nolu mekânlar; yatakhane, yemek salonu gibi yaşam alanlarından oluşan birleşik bir yapı topluluğu şeklindeki 8 nolu mekânlar bulunmaktadır. Manastır çevre duvarına bitişik olarak yapılmış, muhtemelen nizamiye olarak hizmet vermiş 3 nolu mekân ile 8 nolu mekâna bitişik olarak yapılmış tuvalet, manastır müstemilatındandır. Manastır yerleşim şeması dışında inşa edilmiş olmalarına rağmen Afkule manastırının bir parçası olan ve manastırın genel mimarisıyla, inşa tekniğiyle, tarihsel özellikleriyle bütünlük gösteren manastır hizmet alanlarından 2 ve 10 nolu sarnıçla 9 nolu gözetleme kulesi ve 11 nolu şapelin aksine 1 nolu mekân Bizans Dönemi özelliği göstermekte, Afkule Manastırıyla herhangi bir mimari ve tarihsel ilişkisi bulunmamaktadır. Afkule Manastırının karakteristiğini oluşturan yapı malzemesi yerel kaynaklara; plan ve mimari özellikleri, dini ve kültürel değerler ile çevresel etkilere dayanmaktadır. Agios Elefterios (Afkule) Manastırı'nın 20.

⁸ BOA.HRT.h.. 824-7 (H.04.Ra.1331/M.13.03.1913).

yüzyılın başına ait Osmanlı Dönemi haritalarında belirtilmiş olması, manastırın Osmanlı idaresi tarafından kayıt altına alındığını göstermesi açısından dikkate değerdir. Afkule Manastırı'nın idari ve mali özerkliğini belirleyebileceğimiz bir arşiv kaydının ya da tipikonunun bulunmaması manastırın gözetim ve denetimi ile kurumsal kimliği konusunda büyük bir boşluk ortaya çıkartmaktadır. Anadolu manastırcılığındaki esneklik, mimari ve yapı bütünlüğü ortaya koymadığından Afkule Manastır kompleksini ilk olarak gözlem ve birtakım çıkarımlarla tanımlamamızı zorunlu kılmaktadır. Afkule Manastırı'ndaki çeşitli statülerdeki görevlilerden oluşan piramidal yapıyı ortaya koymak ise manastırın mimari özelliklerinden çok daha büyük bir probleme dönüşmektedir. Manastır yaşamının bireysel ve ortak esas yükümlülükleri yanında ayinlerin, seremonilerin veya çeşitli törenlerinin ekseninde bir belirlenimle öne çıktığı, bir kutsi şahıs ya da bir kutsiyet etrafında inşa edildikleri göz önünde bulundurulduğunda Afkule Manastırı'nın inanları arasında özellikle bir Doğum Litürjisi'yle öne çıktığı söylenebilir. Yerel kültürel değerler bakımından zengin bir coğrafya özelliğinde olan Fethiye, çok çarpıcı ve nispeten çok daha az bozulmuş kırsal dini mimarisıyla özel bir yere sahiptir. Bu bakımdan Fethiye'nin kırsal mimari mirasının korunması konusunda bir an önce daha etkin politikaların geliştirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahunbay, M. (1997). "Manastır", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 2, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1997, 1159-1164.
- Aktürk, Ö. (2019). İbrahim Paşa Köyü Çevresi Kaya Kiliseleri "Babayan-Tavşanlı-Balkan Deresi I Kaya Kiliseleri". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Bilimi Anabilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Kayseri.
- Alkan, M. (2009). Azınlık Vakıfları (Tarihî Arkaplanı, Hukukî Yapısı Ve İç Analizi). *Akademik Bakış*, 2 (4), 93-111.
- Anadolu'da Kırsal Mimarlık*, (2012). Bursa: ÇEKÜL Vakfı, Tarihi Kentler Birliği, Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Arıcı, R. (2014). Menteşe Sancağı'na Bağlı Meğri (Fethiye) Kazası Ve Köylerinin Hurufat Defterleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya.
- Aslan, L. (2018). Kırsal Süryani Dini Mimarisinin Korunması Kapsamında "Elbeğendi (Kafro Tahtayto) Köyü Mor Yakup Kilisesi" Restorasyon Önerisi. Mardin Artuklu Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Mardin.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi (2017). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Yayın No: 147, İstanbul.
- BOA.C.ADL. 18/1071 (Cevdet. Adliye. H.29.R.1174/M.08.12.1760).
- BOA.DH.TMIK.M.. 210/60 (Dahiliye. Muamelat. H.07.L.1323/M.05.12.1905).
- BOA.HR.TH..54/15 (Hariciye Nezareti. Tahrirat. H.08.M.1302/M.28.10.1884).
- BOA.HRT.h.. 824-7 (H.04.Ra.1331/M.13.03.1913).
- BOA.HRT.h..1751 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Haritalar. H.04.Ra.1331/M.13.03.1913).
- BORA, E. (2009). Aydın'ın Mykale (Dilek/Samsun) Dağı'nda Bir Bizans Manastırı: Kurşunlu Manastır. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul.
- Delehay, H. (1948). *Byzantine Monasticism. Byzantium*, (Ed. H. N. Baynes, H. Moss), Oxford.
- Doğan, S. (2003). Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 73-89.

- Ege, İ. (2015). Saint Pierre (Kilisesi) Mağarası (Antakya/Hatay). *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (16), 165-188.
- Elyığit, U. (2020). Mardin İli ve İlçelerindeki Manastır Mimarisi, Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van.
- Gough, M. (1964). The Monastery of Eski Gümüş-A Preliminary Report. *Anatolian Studies*, 14, 147-161.
- Güler, A. (1998). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri Ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar). *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (9), 155-175.
- Gürkan, S. L. (2003). "Manastır". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 27, Ankara, 558-560. <https://islamansiklopedisi.org.tr/manastir#1> (Erişim Tarihi: 11.12.2020).
- http://www.conpolis.eu/uploadedNewsletters/newsletter_oiomko_february_2020..pdf (Erişim Tarihi: 22.12.2020).
- <https://slowtravelguide.com/af-kule-monastery-long-distance-footpath/> (Erişim Tarihi: 22.12.2020).
- <https://www.yerbilgisi.com/mugla-fethiye-harita/harita1b-35ec/> (Erişim Tarihi: 22.12.2020).
- Karayılan, Ö. (2000). 160-161 numaralı Meğri Şer'iyye Sicil Defterleri H. 1318-1331 / M. 1901-1914 (transkripsiyon ve değerlendirme). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Malatya.
- Kingsley, K. (2003). Manastır Mîmârisi Üzerine. (Çev. Salih Çift), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2), 349-360.
- Konukçu, S. (2017). Salnâmelere Göre Meğri (Fethiye) Kazası, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Aksaray.
- Korkut, T, Elyığit, U. (2018). Günümüz Süryani Dini Mimarisi Araştırmaları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5 (6), 35-47.
- Köse, İ. (2010). Bulutların Ötesinde Saklı Manastır Sumela. *Akademi Kitapçılık*, Trabzon.
- Küçük, M. (2017). Mitolojiden İkonografiye Türkiye'nin Turistik Dinî Mekânları: "Mağaralar". *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, (2), 16-57.
- Morris, R. (1995). *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Cambridge University Press.
- Mutlu, M. (2000). 162 nolu Meğri Şer'iyye Siciline Göre (H. 1323-1329/ M. 1904-1911) Megri (Fethiye) Kazası'nda Sosyal ve Ekonomik Durum. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Muğla.
- Özdenizci, E. (2020). Trabzon-Değirmendere Hamsiköy Vadisi'nde Gayrimüslim İbadet Yapıları. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Trabzon.
- Özkan, H. (2010). Gümüşhane'de Tek Nefli Kiliseler. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (5), Aralık, 67-87.
- Öztürk, L. (2003). "Manastır". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 27, Ankara, 560-561. <https://islamansiklopedisi.org.tr/manastir#2-islam-tarihi> (11.12.2020).
- Pekak, M. S. (2009). Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos). *Bilig*, (51), 171-204.
- Polat, İ. (2004). Silifke Aya Tekla Bazilikası Sarnıcı Restorasyon Projesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Rodley, L. (1985). *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sami, K; Karakaş, B. (2016). Tur Abdin Bölgesi'nde Yerleşik Süryanilerin Yer, Zaman Ve Sosyo-Kültürel Bağlamda Kırsal Mimarileri: Midyat-Haberli (Basıbirn) Köyü Örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (44), 692-715.

Talbot, A. M. (1999). Bizans Manastır Sistemine Giriş, *Cogito*, 17, 161-176.

Talbot, A. M.; KAZHDAN, A. (1991). "Lavra", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, New York-Oxford.

Tiryaki, A. (2007). Kiseçukuru Manastırı, Antalya'nın Doyran Beldesi'nde Bir Ortaçağ Yapı Topluluğu. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

Tiryaki, A. (2007). Kiseçukuru Manastırı, Antalya'nın Doyran Beldesi'nde Bir Ortaçağ Yapı Topluluğu. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

Verim, E. (2015). Amasra'da Bizans Dönemi üç eser: Tavşan Adası Manastırı, Amasra Kilisesi ve Küçük Kilise. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Sakarya.

Watterson, B. (1998). *Coptic Egypt*. Scottish Academic Press, Edinburgh.

Yiğit Barut, T. (2014). Trabzon Kaymaklı Manastırı Kilise, Şapel ve Çan Kulesi Restorasyon Projesi. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Ankara.

Yiğit, A.; Karayumak, Ö. (2012). Mentеше Beyliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Belgelerle Fethiye. Fethiye Belediyesi.